

Orinbaeva Gúlayim

QMU, Lingvistika-Qaraqalpaq tili qánigeligi 1-kurs magistranti

Kórkem sóz iyeleri turmıs haqıyqatlıgın suwretlewde kórkemlew qurallardan ónimli paydalanğan. Ásirese xalıq awızeki dóretpeleriniń ishinde ertekler menen dástanlarda kórkemlew quralları keń orın alğanın kóremiz. Ádebiyattanıw iliminde kórkem súwretlew qurallarınıń bir neshe túrleri bar. Bir-birine uqsas jaqın keletúgín metafora, metanimiya, sinekdoxa, giperbola hám teńewler esaplanadı. Metaforada-shıǵarmalarda waqıyalar, qaharmanlar zatlar menen qubılıs bir-birine salıstırıladı, giperbolada- waqıya-hádiyseler hádden tis ulǵaytıp kórsetiw. Metonimiyada- zatlar menen qubılıs bir-biri menen baylanıslıǵı, qayta ataw, sinektoxada-shıǵarmada pútinniń ornına bólshek, kópliktiń ornına yamasa kerisinshe. Al, teńewde bolsa, qaharmanlar, waqıya-hádiyseler, zatlar hám qubılıslar óz-ara uqsaslıǵı teńeledi. Bul haqqında P.Najimov[1] T.Bobaevtıń [2]., Q.Orazımbetovlar dıń [3] ilimiy jumısları bar. «Yusup-Zliyx» dástanınıń tili, yaǵniy tillik ózgesheliklerin lingivistikalıq baǵdardı talqılaw, izertlew filologiya iliminiń aldında turǵan baslı máselelerdiń biri bolmaqta. Sonlıqtanda da bul dástanniń tillik ózgeshelikleri, sóz awısıw usılları hám troplardıń stillik qollanıw ózgeshelikleri úyreniw búgingi kúnniń aktual temalarınıń biri bolmaqta. "Yusup-Zliyx" dástanınıń izertleniw máselesi haqqında sóz etkende, bul dóretpew tuwralı bir qansha ilimiy pikirler júzege shıǵarılganlıǵın belgilew kerek.

Biz bul maqalamızda Yusup-Zlixa dástanında troplardıń qollanıw ózgesheliklerin arnawlı úyreniwdi maqset etemiz. Dástanlarda qaharmanlardıń obroz hám xarakterlerin ashıwda, waqıyalardı kórkem anıq real táriyplewde, túrli muqamlarǵa dónip turatuǵın peyjazlıq sıpatqa iye bolǵan tábiyat qubılısların shıǵarmalarda kórkemlew quralları jedel qollanıladı. Sózlerde hár túrli mánilerde súwretlewleri insanniń ishki dúnyasını suwretlep beredi. Yaqıptıń balalar shetinen baxadir bolıp, hár qaysısı óz aldına bir qásiyetke iye boldı. Úlkeniniń atı Yaxuwda bolıp, ol ah urǵan waqta esitken *janniń júregi jarılıp óletuǵın* bolıptı. Onıń hár túgi denesine *nayzaday qadalıp* turatuǵın edi. Jáne biriniń atı Shayqun, onıń qásiyeti-aldınan qánshellı láchker qarsı kelse de, *jolbarıstay atılıp*, mıljalap tastaytuǵın boldı. Jáne biriniń atı Ráwil, hár qansha láchker kelse de, qushaq lap ketip, jerge urıp, *mılja-mılja etip* taslap edi. [4:293]. Bul misallar Yaqıptıń balaların kúta asıra súwretlep *janniń júregi jarılıp óletuǵın*, *nayzaday qadalıp* qatarında batırlıǵı, *jolbarıstay atılıp* qatarında bolsa, *dushpanlarınıń* aldında *nayatıy batır insanlıǵı*, *mılja-*

mılja etip teńi joq mártlıgı súwretlenedi. Dunyada ayrılıq bir jaman isti, *Sultan basım* jáne gedey áyleme. [4:293]. Bul qosıq qatarında sultan basım dep, epitet qollanılğan. Predmet yamasa háreketke tán bolğan belgini, qásiyetti, sapanı ayrıqsha, onı obrazlı etip kórsetiw ushın awıspalı mánide qollanılğan sóz epitet dep ataladı. Endi, dástándağı metanimiyalardı analizlep óteyik, Qaysı bir adamnan seni soraǵlap, *Sunqarım, lashınım, kózim, ayrılma* [4:295]; Kózimniń ráwshanı xusnı-jamalı, *Jigerbentim, ırısqrıwzım, ayrılma* [4:295]. Bul mısallarda sunqarım, lashınım *jigerbentim, ırısqrıwzım* metonimiya qubılısı bolıp tur. Yaxıp Yusuptı aǵalarınınıń hiyle-mákkaralıq menen alıp keter aldında ulın sunqarım, lashınım *jigerbentim, ırısqrıwzım*, kibi sózlerden qayta ataw ushırasadı. Bul mısalda qanday da bir nárese yamasa waqıya-hádiyseniń atı basqa bir nárese yamasa waqıya-hádiysege kóshiriledi. Bul predmet yamasa waqıya-hádiyse sanamızda bir-biri menen baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwı menen óz ara baylanısqa bolıp keledi. Ol tildiń estetikalıq funkciyasın asırıwda áhmiyetli qurallardıń biri sanaladı. Metonimiya kórkem shıǵarmada avtordıń ideyasın, maqsetin ashıp beriwde birqansha actual wazıpanı atqaradı -Ata, búgin bir *waqıya* kórdim, aqlım boldı hayran, Bul sırǵa túsinbedim, barmeken bul dártıme dárman. Azamat *jurt* kewline tiymese, Sırın *jaqsı* bilse, *jaman* bilmese [4:294]. Demesem, *yalǵanshı* derler atıma, Desem ne pármánlik haslı-zatıma [4:294]. Bul mısallarda *waqıya, yalǵanshı* sózleri metonimiya, *jurt* sózi sinekdoxa, al *jaqsı, jaman* sózlerinde antitezalıq qubılıslar ushırasadı. Biraq bul trop bola almaydı. Demesem, *yalǵanshı* derler atıma, Desem ne pármánlik haslı-zatıma. [4:294]. - Balam, *bul dunya pániydur*, seniń *janıń* aman bolsın, Bul bir sırılı apatdur, degil: -*Janım páyan bolsın*. [4:294]. Bul mısallarda *bul dunya pániydur*, *janım páyan* bolsın qatarları metafora xizmetinde qollanılğan. Yusup túsin aytıp, atası jorılğan waqtında dunya menen *janın* qatar qoyıp, ekinshi zatqa tikkeley uqsatıw arqalı súwretlegen. Al, *janın* sózi adam músheleri arqalı sinekdoxa qollanılğan.

Dástánda giperbola súwretlew quralı keń qollanılğan. Predmettiń yamasa qubılıstıń turpatın, kúshin, mánisin asırıp, kúsheytip, úlkeytip, asıra súwretlew arqalı obraz jasaw usılına giperbola dep ataladı. Giperbola bolatúgin sózler hám sóz dizbekleri, kóbinese folklorlıq shıǵarmalarda, naqıl-maqallarda kóplep ushırasadı. Mısalı: qaharmanlıq dástanlarda batırlar jawdıń kóp láchkerin bir ózi qırıp taslaydı, adam qanı dáryaday aǵıwı kibi. Bul dástánda bolsa minanday qatarlardı kóriwimizge boladı. Álqıssa, onnan soń Yusuptıń bul juwabın esitip, aǵaları kórgen túsininiń ıras ekenin bilip, qattı qáhárge minip, Yusuptıń *qanın ishkendey* boldı [4:295] Jáne biriniń atı Ráwil, hár qansha láchker kelse de, qushaqlap ketip, jerge urıp, *mulja-mulja* etip taslar edi [4:293]. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, tábiyat saqıylıq etip, pútkil dunya xalqına *on ese shıray* baǵış etipti. [4:293]. Salıp basıma *júz mın ǵam*, Meniń baxtım qara qılma [4:298]. Kózden aqqan *qanlı jasqa* rehim etpes, Kiygen lipaslarım gúlgún bolıp tur [4:305]. Bul

mısallardağı *milja-milja etiw, on ese shıray, júz miń ğam qanlı jas* bular hádden tıs asıra súwretlep dástanğa óziniń boyawın bermekte.

Litota (grekshe – ápiwayılıq, kishilik (keńislik) — giperbolağa qarama-qarsı mánide bolıp, predmettiń yamasa qubılıstıń turpatın, kúshin, mánisin, júdá kishireytip, páseytip kórsetedi. Lekin olar qarama-qarsı qubılıslar emes, ekewi de waqıyanı kúsheytip kórsetedi, tek olardıń bayanlaw usılında ózgeshelik bar. Giperbola waqıyanı tuwrıdan-tuwrı bórttirip kórsetse, litota bir hádiyseni kishireytip kórsetedi. Mısalı bul dástánda tómendegishe kishireytiledi; Qılarman maqsuwdıń hasıl, bunsha bolmağıl qapa, Basıńa tústi ne mushkil, *qozım*, bir-bir bayan áyle [4:305]. Bul mısaldağı *qozım* dep, Yusuptı ákesi tárepinen kishireytirip, erkeletiw mánisinde súwretlep atr. Erte tań menen bárshesi jám bolıp, Yusuptıń aldına bardı. Hár qaysısı Yusuptıń aldında *áliptey* iyilip: [4:294] Yusup aǵalarınan qorqıp, *japıraqtay* qaltırıp, júzi *zapıranday* sarǵayıp jıladı [4:301]. Bul mısallardağı *áliptey, japıraqtay, zapıranday* sózleri teńew bolıp tur. Sebebi teńew arqalı predmet yamasa qubılıs óz ara salıstırılıp olardıń birewi ekinshisine teńlestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi. Sóylewshi óz pikiriniń tiykarǵı túyini bolǵan sózdi basqa bir uqsas predmetlerge, qubılıslarǵa salıstırıp arqalı kórkem obraz jasaydı. Teńew arqalı zat yamasa qubılıs óz ara salıstırılıp olardıń birewi ekinshisine teńlestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi. Dástánda oqıp otırǵanıımızda olarda qollanılǵan álwan túrli kórkem súwretlew quralların kórip dástánnıń ishindegi qaharmanlarıń obrazların janlandıra alǵan. Dástándağı usınday qurılıslardıń ózine tán ózgesheliklerine iye bolǵan hár qanday tásir etiw kushlerin ózlerinde jámlestirgen suwretlew quralların sheberlik penen jetkerip beriledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Najimov P. Qaraqalpaq tilinde teńewlerdiń struktura-semantikalıq ózgeshelikleri. –Nókis: Qaraqalpaqstan,1994.
2. Boboev T. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent. O'zbekiston . 2002. 320-329 b.
3. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik. Nókis, Bilim, 1992.
4. Ótepbergenova G. I.Yusupov lirikasında troplardıń kórkemlik xızmeti.- Nókis, 2024.